

Jakub Potulski

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4139-5590>

Uniwersytet Gdański

Mittleuropa vs panslawizm. Polityczne wizje organizacji przestrzeni środkowoeuropejskiej

**Pan-Slavism vs Mittleuropa: visions of the political organization
of the Central European space**

Słowa kluczowe: idee polityczne, wyobrażenia geopolityczne, panslawizm, Mittleuropa, konflikty polityczne

Keywords: political ideas, geopolitical imaginations, panslavism, Mittleuropa, political conflict

Streszczenie

Porządek społeczny tworzony przez duże grupy ludzkie opiera się na mitach i wyobrażeniach podzielanych przez członków danej zbiorowości. Te różnorodne mity i wyobrażenia wykorzystywane są do mobilizowania ludzi do współpracy z wielką liczbą ludzi. Elity polityczne bardzo często wykorzystują różnorodne idee aby mobilizować ludzi na rzecz podjęcia działań zmierzających do realizacji określonych celów. Realizacja celów politycznych wymaga zorganizowania odpowiednich środków i legitymizowania podjętych działań. Celem artykułu jest analiza w jaki sposób wykorzystuje się koncepcje polityczno-ideologiczne, aby uzasadnić swoje roszczenia do panowania na określonym terytorium. Na podstawie dwóch idei: rosyjskiego panslawizmu i niemieckiej koncepcji Mittleuropu autor analizuje rolę tzw. wyobrażeń geopolitycznych w rywalizacji politycznej między państwami.

Abstract

Creating of social order based on myth shared by all the members of community. Those collective myths and imaginations are used for to build the social order and to mobilize people for cooperation in society. Political elites use collective myth and emotions with them relate in order to mobilize people for achievement of political purpose. The purpose of the article is to analyse how political elites create and use collective myth to legitimize their political activity. In the example of Russian panslavism and German Mitteleuropa the author examines the role of „geopolitical imagination” in political competition and legitimizing claims in a particular territory.

Wstęp

Elity polityczne bardzo często wykorzystują różnorodne mity, idee, aby mobilizować ludzi na rzecz podjęcia działań zmierzających do realizacji porządku społecznego wedle własnej wizji. Walcząc o zasoby, o przetrwanie, o władzę, wykorzystuje się wszelkie środki (przede wszystkim oddziałując na uczucia i emocje), aby doprowadzić do sytuacji, w której członkowie danej zbiorowości będą w stanie poświęcić swój dorobek i życie, aby grupa mogła istnieć i osiągać cele zbiorowe. Realizacja celów politycznych wymaga zorganizowania środków i upromocnienia swoich działań. Badanie w jaki sposób formułowane są cele grupowe i jakich środków używa się dla mobilizacji zasobów oraz legitymizacji działania jest jednym z podstawowych elementów analizy politologicznej.

Celem artykułu jest ukazanie na przykładzie rosyjskiego panslawizmu i niemieckiej koncepcji Mitteleuropy w jaki sposób za pomocą konstruktów/artefaktów kulturowych wyznaczane są cele grupowe i w jaki sposób dokonuje się mobilizacja polityczna dla ich realizacji. W artykule przyjęto założenie, że rywalizacja polityczna, związana z dominacją na wybranym terytorium, dokonuje się między innymi w sferze symbolicznej. Panowanie nad określonym terytorium wymaga stworzenia spójnej koncepcji polityczno-ideologicznej pełniącej rolę legitymizacyjną i mobilizacyjną wobec określonych działań. Koncepcji takiej nadaje się pozory obiektywności, odwołując się często do naukowej argumentacji. Konstrukty takie mają zadziwiająco dużą trwałość, stając się często elementem kultury danej grupy, pewnym wzorem wywierającym stały wpływ na sposób myślenia o świecie i silnie oddziałującym na emocje i wyobrażenia o świecie. Stają się one elementem naszej mentalnej „mapy świata”.

Artykuł poświęcony jest symbolicznej rywalizacji o przestrzeń środkowoeuropejską, a jego głównym celem jest analiza procesu tworzenia, pod wpływem

bieżących interesów politycznych, partykularnego obrazu świata, który staje się ważnym elementem rywalizacji politycznej. W rzeczywistości społecznej nie da się oddzielić działania symbolicznego od realnego. Przeplatają się one. Sfera symboliczna uzasadnia i ukierunkowuje nas w naszym działaniu. Paradoksem ludzkiego działania politycznego jest fakt, że tworzone często *ad hoc*, dla realizacji bieżących celów politycznych, konstrukty z czasem utralają się w naszym sposobie pojmowania świata. Stając się trwałym elementem kultury wywierają na nas wpływ zwrotny trwale strukturyzując nasz sposób myślenia i działania.

Intencją autora nie jest szczegółowa analiza fenomenu panslawizmu i Mitteleuropy poprzez omówienia poszczególnych dzieł i idei¹. Są to tak obszerne i wielowymiarowe konstrukty, że ich szczegółowa analiza wymagałaby osobnych prac. Celem jest natomiast analiza społeczno-politycznego kontekstu, który spowodował, że idee te stały się ważnym elementem rywalizacji politycznej, a jednocześnie ważnym elementem wyobrażeń geopolitycznych poszczególnych grup obecnych w środkowoeuropejskiej przestrzeni. Główny nacisk został położony przede wszystkim na ukazanie przyczyn, które doprowadziły do tego, że w pewnym momencie historycznym panslawizm i Mitteleuropa pojawiły się w dyskursie politycznym i zyskały sobie wsparcie elit polityczno-społecznych. Idee te z czasem zaczęły „żyć własnym życiem”, zwłaszcza w odbiorze zewnętrznym, przy czym w dużym stopniu zapomniany został rzeczywisty kontekst ich pojawienia się oraz ich rzeczywisty wpływ na podejmowane działania polityczne.

Przykładem rywalizacji polityczno-symbolicznej analizowanym w artykule jest rywalizacja Rosji i Niemiec o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej². Rozkład wewnętrzny wielonarodowego państwa tureckiego spowodował nieuchronną walkę wśród mocarstw o przejęcie po nim kontroli nad Bałkanami. W latach 60. XIX w. w zmaganiach tych uczestniczyły Rosja, Austria, Wielka Brytania i Francja, a po zjednoczeniu, także Włochy i Niemcy. Rywalizacja ta wymagała stworzenia pewnej spójnej koncepcji ideologicznej będącej narzędziem dla legitymizacji swoich działań i mobilizacji politycznej. W przypadku Rosji można powiedzieć,

¹ Szczegółowe omówienie podstawowych założeń teoretyczno-ideologicznych zarówno panslawizmu, jak i Mitteleuropy można znaleźć w polskiej literaturze, por. A. Wolff-Powęska, A. Walicki, J. Pajewski, P. Eberhardt.

² W przypadku panslawizmu szczyt jego popularności przypada na lata 60.–80. XIX w., w przypadku koncepcji Mitteleuropy to największą popularność zdobyła ona w okresie pierwszej wojny światowej. Ramy czasowe artykułu dotyczą przełomu XIX i XX w., a więc okresu kiedy koncepcje te pojawiają się w przestrzeni politycznej. Dalsze losy tych idei i ich późniejsza recepcja nie wchodzi w zakres tematyczny artykułu.

że na pewnym etapie historycznym w stosunku do Europy Środkowo-Wschodniej posługiwano się ideą panslawizmu odwołującą się do jedności wszystkich Słowian. Natomiast w przypadku Niemiec pojawiła się idea Mitteleuropy, odwołująca się do idei Niemiec jako kraju „środką”, który dominując gospodarczo i politycznie w Europie Środkowo-Wschodniej będzie oddziaływał stabilizująco na równowagę sił na kontynencie europejskim, zapewniając jednocześnie temu regionowi stabilny rozwój cywilizacyjny.

Może przesadne było stwierdzenie Yvesa Lacoste, że „la géographie ça sert d'abord à faire la guerre”, ale faktem jest, że różnorodne podmioty rywalizujące ze sobą w środkowo-europejskiej przestrzeni tworzyły swoje własne wizje tego regionu, które w rzeczywistości były wyrazem interesów rywalizujących stron. Wizje były uzasadniane argumentami naukowymi (gospodarczymi, historycznymi i geograficznymi), których rolą było legitymizowanie roszczeń danej grupy do określonego terytorium. Ich porównanie pozwala zrozumieć fenomen kształtowania się idei geopolitycznych i ich rolę w polityce.

Rosja wobec Europy Środkowo-Wschodniej

Historia panslawizmu jako pewnej koncepcji filozoficzno-politycznej odnoszącej się do idee jedności Słowian jest sama w sobie niezwykle interesującym przedmiotem badań. Panslawizm nie był ideą rosyjską. Źródłem jej powstania były procesy budzenia się świadomości narodowej wśród ludów zamieszkujących państwo Habsburgów. Tzw. „odrodzenie narodowe” Słowian można traktować jako przejaw oporu wobec procesów modernizacji politycznej, która zakładała tworzenie scentralizowanych, homogenicznych państw narodowych. W całej dziewiętnastowiecznej Europie mieliśmy do czynienia ze swoistym *kulturkampfem* mającym na celu wyrugowanie lokalnych separatyzmów i stworzenie homogenicznych wspólnot politycznych. Głównym obszarem konfliktu, który przyczynił się do „słowiańskiego odrodzenia” była początkowo kwestia języka. Dopiero później panslawizm stał się pewną ideą o charakterze politycznym, która służyć ona miała przede wszystkim uzyskaniu przez Słowian większych praw kulturowych i politycznych w ramach państwa austriackiego. Pierwotnie panslawizm nie był nawet w żadnym stopniu związany z orientacją prorosyjską.

W przypadku Rosji panslawizm wywodzi się z ruchu intelektualnego określanego mianem słowianofilstwa. Był to jeden z najważniejszych prądów intelektualnych dziewiętnastowiecznej Rosji, który w istotnym stopniu wpłynął na tworzenie się nowożytnej kultury rosyjskiej i myśli filozoficznej i społeczno-politycznej. Uogól-

niając światopogląd myślicieli zaliczanych do słowianofilstwa można zauważyć, iż ich teoria społeczno-polityczna polegała na głoszeniu wyższości rodzimych, rdzennie słowiańskich (czy też raczej rdzennie rosyjskich) pierwiastków bytu społecznego i kultury dawnej Rusi. Teoria słowianofilstwa polegała na przeciwstawianiu Rosji Zachodowi i głoszeniu wyższości rodzimych tradycji, które stanowiły podstawy rozwoju cywilizacyjnego Rosji. Słowianofilska krytyka Europy Zachodniej była w istocie rzeczy (choć nie tylko) konserwatywno-romantyczną krytyką cywilizacji kapitalistycznej. Konserwatyzm słowianofilów nie polegał na obronie istniejącego stanu rzeczy i niechęci do jakichkolwiek zmian, ile był romantyczną tęsknotą do utraconego ideału³. Ewolucja jaką przeszło rosyjskie słowianofilstwo doprowadziło do pojawienia się quasi-politycznego ruchu, który głosił potrzebę zjednoczenia pod egidą Rosji wszystkich narodów słowiańskich.

Słowianofilstwo i panslawizm nie są jednak tożsame. Transformacja słowianofilstwa w panslawizm związana była z określonymi wydarzeniami politycznymi, a konkretnie z zaognieniem się stosunków rosyjsko-tureckich i falą szowinizmu, która wpłynęła na transformację postaw zwolenników słowianofilstwa. To właśnie pod wpływem wydarzeń wojennych, zwłaszcza zaś wojny krymskiej, nastąpiło powiązanie idei słowianofilów z panslawistycznym programem politycznym. W efekcie ukształtowała się specyficzna myśl społeczno-polityczna wykorzystująca dla celów politycznych elementy idei europejskich ruchów panslawistycznych, a także elementy idei słowianofilskiej. W pewnym momencie historycznym ten specyficzny rosyjski panslawizm okazał się być niezwykle użyteczny z punktu widzenia zarówno Rosji, jak i społeczności słowiańskich zamieszkujących monarchię habsburską, co przyczyniło się do jego popularności.

W przypadku Rosji, aby zrozumieć funkcję jaką dla elit politycznych spełniał panslawizm trzeba zwrócić uwagę na interesy gospodarczo-polityczne cesarstwa rosyjskiego w XIX w. Identyfikacja interesów, które spowodowały, że w ideologii państwowej Rosji silną pozycję zdobyła idea panslawizmu wymaga cofnięcia się do 1667 r., który był punktem zwrotnym w historii państwa rosyjskiego. W 1667 r., na mocy zawartego z Rzeczpospolitą rozejmu w Andruszowie, Rosja pozyskała lewobrzeżną Ukrainę. Granice Rosji zbliżyły się wówczas do posiadłości tureckich, co zakończyło długoletni okres pokojowych stosunków rosyjsko-tureckich trwający od upadku Bizancjum aż do 1676 r. Wtedy to doszło do wybuchu pierwszej wojny rosyjsko-tureckiej, tzw. wojny czehryńskiej 1676–1681, która

³ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 163.

była początkiem długoletniej konfrontacji rosyjsko-tureckiej, trwającej aż do zakończenia pierwszej wojny światowej.

Konfrontacja to dotyczyła kontroli nad wybrzeżami Morza Czarnego i wpływów na Bałkanach. Od czasów sułtana Mehmeda II (1451–1481) Turcja kontrolowała wybrzeża czarnomorskie. Przesuwanie się granic rosyjskich na południe, w kierunku urodzajnych ziem rolniczych spowodowało, że problem Morza Czarnego zajął znaczące miejsce w polityce rosyjskiej, a jej celem stał się handlowy i terytorialny dostęp do Morza Czarnego. Pozostawienie czarnomorskich wybrzeży północnych w rękach Turcji i jej wasala – Chanatu Krymskiego, stanowiło element zagrożenia dla południowych prowincji Rosji, dla Ukrainy i kolonizowanych terenów stepowych. Już od początku XVIII w. obszary te były kolonizowane przez ludność rosyjską, ukraińską oraz Serbów, Bułgarów i Greków. Kolonizacja terenów określanych jako Nowa Rosja stworzyła nową sytuację ekonomiczną na południu Rosji, głównie w wyniku poszerzenia się obszaru uprawnego. Nowa Rosja wraz z Ukrainą zaczęły dostarczać coraz więcej produktów rolnych, których wywozem zainteresowana była miejscowa szlachta i kupcy. Ze względu na znaczne oddalenie od portów bałtyckich w naturalny sposób tereny te ciążyły w sensie handlowym w kierunku Morza Czarnego i Śródziemnego⁴.

W miarę kolonizacji południa Rosji coraz trudniejszy i kosztowniejszy stawał się transport zboża z tych terenów do portów bałtyckich. Rozwój południowych prowincji Rosji wymagał odblokowania dla rosyjskiego handlu Morza Czarnego, a to oznaczało konieczność wojny z Turcją. Przewidując konflikt z Turcją Katarzyna II i rosyjskie elity polityczne zaczęły obmyślać plan radykalnych przeobrażeń w basenie Morza Czarnego i na Bałkanach. Zamierzenia te znalazły swój wyraz w tzw. planie greckim odwołującym się do idei wyzwolenia kołybki prawosławia i dawnej stolicy Cesarstwa Bizantyjskiego, Konstantynopola, spod panowania niewiernych. Plan grecki znalazł swój wyraz w memoriale sporządzonym przez Aleksandra Bezborodko, członka kolegium spraw zagranicznych, doradcę carowej, od 1784 r. faktycznego kierownika rosyjskiej polityki zagranicznej. Przewidując wybuch wojny Rosji i Austrii z Turcją w memoriale zakładano całkowite wyparcie jej z Europy. Po klęsce Turcji zamierzano przyłączyć do Rosji Krym, ziemie nad Dniestrem i Bohem. Elity polityczne cesarstwa rosyjskiego zaczęły szukać sposobów na osłabienie Turcji i podważenie jej pozycji w regionie czarnomorskim. Początkowo użytecznym narzędziem stało się odwoływanie do jedności religijnej i pozycjonowanie się Rosji jako gwaranta praw i interesów

⁴ M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982, s. 23–24.

prawosławnej ludności imperium otomańskiego. Ważną rolę odgrywały tu historyczno-religijne związki Rusi z Bizancjum i mity o Rosji jako spadkobiercy cesarstwa bizantyńskiego. Projekt grecki Katarzyny II świadczył o tym, że zanim rozpoczęta została na dobre wojna z Turcją Rosja carska, zarówno w kwestii rozoznania swoich interesów, jak i idei, była do wojny przygotowana.

Opanowanie w drugiej połowie XVIII w. przez Katarzynę II tureckich posiadłości na północnym wybrzeżu Morza Czarnego spowodowało, że Rosja stała się państwem czarnomorskim wykazującym silne zainteresowanie cieśninami Bosfor i Dardanele. Opanowanie tej ważnej drogi morskiej łączącej Morze Czarne z Morzem Śródziemnym będzie od tej pory jednym ze strategicznych celów Rosji. Ponieważ cieśniny znajdowały się w rękach Turcji Rosja mogła realizować swoje zamiary w porozumieniu z nią, przyznając jej szczególne przywileje w cieśninach lub przez podjęcie z Turcją walki zbrojnej, by siłą oręża zapewnić sobie obecność w cieśninach. Te dwa warianty przenikały się w polityce rosyjskiej. Środki militarne rozstrzygnięcia na rzecz Rosji problemu cieśnin wymagały zaangażowania Rosji na Bałkanach. Ze względu na brak dogodnych dróg i trudne warunki naturalne Rosja nie mogła prowadzić skutecznych działań wojennych przeciw Turcji od strony Kaukazu. Natomiast mogła zadać jej klęskę tylko od strony Bałkanów.

Strategiczne znaczenie Bałkanów powodowało, że Rosja angażowała się w sprawy Bałkanów i walkę narodowowyzwoleńczą ludów Półwyspu Bałkańskiego. Rosja popierała walkę narodów bałkańskich, ponieważ godziły one w panowanie tureckie i przybliżały ją do cieśnin dzięki odradzaniu się państw bałkańskich oraz umacnianiu się w nich wpływów rosyjskich. Rosja wykazywała duże zainteresowanie Bałkanami nie ze względu na bliskość religijną i językową z zamieszkującymi tu narodami słowiańskimi, ale przede wszystkim z uwagi na własne cele polityczno-ekonomiczne, z których główny motyw aktywności stanowiło dążenie do opanowania cieśnin Bosfor i Dardanele. Rosja pragnęła posiadać kontrolę nad cieśninami, ponieważ miały dla niej istotne znaczenie strategiczne i gospodarcze, zwłaszcza od czasów, kiedy rozwinęła się ekonomicznie południowa jej część. Przez cieśniny szła znaczna część eksportu rosyjskiego zboża z żyznych terenów Ukrainy i Kubania, a wraz ze stopniowym rozwojem gospodarczym również eksport ropy naftowej z Baku i wyrobów z Zagłębia Donieckiego. Cieśniny były również ważnym czynnikiem bezpieczeństwa południowych granic Rosji, gdyż przez nie mogła przepływać nieprzyjacielska flota i atakować jej czarnomorskie wybrzeże⁵. Rosyjska polityka bałkańska była tylko narzędziem do realizacji

⁵ Idem, *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912–1913*, Warszawa 1970, s. 8.

celów strategicznych w rejonie cieśnin, a w tym przede wszystkim zabezpieczenia handlu czarnomorskiego przechodzącego przez cieśniny kontrolowane przez Turcję⁶.

Problemem był fakt, że ekspansja rosyjska zaczęła być postrzegana jako zagrożenie i pozostałe mocarstwa europejskie przyjęły politykę „powstrzymywania” Rosji. Obszarem rywalizacji stała się Europa Środkowo-Wschodnia, a głównym teatrem działań Bałkany, które wraz ze stopniowym słabnięciem Turcji stały się „geopolityczną pustką”. W sprawy Bałkanów i cieśnin czarnomorskich zaangażowały się także inne europejskie potęgi, takie jak: Wielka Brytania, Austria, Francja oraz Prusy. Rosja carska, rywalizując z innymi państwami w regionie Bałkanów musiała szukać skutecznych narzędzi polityczno-militarnych, które umożliwiłyby realizacją swoich zamierzeń strategicznych. Mobilizacja zasobów oraz zdobycie poparcia wśród społeczności zamieszkujących Bałkany wymagało pewnego uzasadnienia ideologicznego, odwołującego się, jak w przypadku każdej ideologii, do emocji. To właśnie dlatego w drugiej połowie XIX w. rząd carski zwrócił się ku panslawizmowi jako ideologicznemu środkowi, który mógł zostać wykorzystany dla realizacji swoich interesów, mobilizacji zasobów i pozyskiwania sojuszników. Na pewnym etapie rozwoju cesarstwa panslawizm okazał się niezwykle użyteczny z punktu widzenia władz carskich. Pozwalał uzasadnić rosyjskie zaangażowanie na Bałkanach, rywalizację z Turcją i żądania jej wycofania się z Bałkanów, a także dawał możliwość osłabienia przeciwnika jakim były Austro-Węgry.

To właśnie w tym okresie następuje przekształcenie rosyjskiego słowianofilstwa w panslawizm. Transformacja ta związana była z wyzwaniem politycznymi, a przede wszystkim z eskalacją konfliktu rosyjsko-tureckiego, którego jednym z elementów była także fala szowinizmu, która pojawiła się w Rosji wraz z działaniami armii rosyjskiej na Mołdawii i Wołoszczyźnie. Wpłynęła ona na zmianę postaw, powiązanie idei słowianofilów z panslawistycznym programem politycznym. Symbolem tej zmiany był Konstanty Askakow i jego manifest *O kwestii wschodniej* opublikowany w 1854 r., w którym głosił konieczność „świętej wojny” przeciwko zachodnim sojusznikom Turcji. Miała być to wojna w imię wypełnienia przez Rosję jej „chrześcijańskiego i braterskiego obowiązku” – wyzwolenia wszystkich Słowian i wszystkich prawosławnych z niewoli tureckiej. Askakow podkreślał, że skoro Austria występuje przeciwko Rosji to państwo rosyjskie również tam wypełni swą misję wyzwolicielki jedнопlemiennych i w znacznej części

⁶ Por. idem, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982, s. 47–51.

prawosławnych narodów, a cały świat słowiański odetchnie swobodnie pod patronatem Rosji⁷.

Apogeum znaczenia panslawistów to lata 60.–80. XIX w. Warto to podkreślić, gdyż do tego okresu wpływy panslawizmu były ograniczone do w sumie niewielkiej grupy intelektualistów i działaczy społecznych⁸. Postawa Austrii i Prus w wojnie krymskiej spowodowała, że rząd carski zaczął postrzegać te państwa jako rywali w swojej polityce bałkańskiej i szukał narzędzi do osłabienia ich pozycji. Zbiegło się to w czasie z rozczarowaniem, jakie spotkało ruchy panslawistyczne w cesarstwie austriackim w związku z podpisaniem ugody austriacko-węgierskiej i stworzeniem dualistycznej monarchii Austro-Węgierskiej. To dlatego właśnie w tym okresie miał miejsce Zjazd Słowiański w Moskwie (1867), a także ukazała się chyba najśłynniejsza praca będąca systematycznym wykładem rosyjskiego panslawizmu *Rosja i Europa* napisana przez Mikołaja Danilewskiego w 1869 r., która była swoistym „produktem swoich czasów”. Nie zawierała uniwersalnego i oryginalnego przekazu. Była raczej pewną kompilacją istniejących idei, a napisana została na określone zapotrzebowanie społeczno-polityczne, będące efektem sytuacji w jakiej znalazła się Rosja carska w tym okresie. Mimo iż powstała pod wpływem zespołu przypadkowych okoliczności historycznych na przestrzeni kolejnych lat utrwaliła się w świadomości społecznej jako „wykładnia rosyjskiego panslawizmu”.

Idee rosyjskich panslawistów znalazły swoich zwolenników wśród dużej części słowiańskich narodów Europy Środkowej, ponieważ zatwierdzenie dualistycznej ugody austriacko-węgierskiej z 17 lutego 1867 r. będące sojuszem dwóch narodów

⁷ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 2002, s. 364.

⁸ Panslawizm zdobywa sobie popularność w kręgach rządowych dopiero po przegranej wojnie krymskiej (1853–1856). Głównym motywem jej wybuchu były obawy Francji i Wielkiej Brytanii, aby Rosja nie zajęła Stambułu i na trwałe nie usadowiła się w cieśninach, gdyż wówczas mogłaby zagrozić ich wpływom we wschodnim basenie Morza Śródziemnego. W kwestii wschodniej Mikołaj I dążył do wprowadzenia zasadniczych zmian na Bałkanach i istotnych na Bliskim Wschodzie kosztem Turcji i chciał się porozumieć z Wielką Brytanią co do przyszłości regionu. Pretendował co prawda do kontroli nad cieśninami, ale nie zamierzał zajmować Konstantynopola. Uważał, że w sporze z Wielką Brytanią zarówno Francja, jak i Austria pozostaną neutralne. Plany Mikołaja I poniosły jednak fiasko. Francja zawarła sojusz z Wielką Brytanią i Turcją przeciwko Rosji, a Austria i Prusy zapowiedziały wspólną akcję (*casus foederis*) w przypadku inkorporacji przez Rosję lub marszu armii rosyjskiej na Stambuł. Po wybuchu wojny krymskiej pomiędzy Rosją a Turcją, po stronie tureckiej stanęli jej sojusznicy – Francja i Wielka Brytania. Austria formalnie zachowała neutralność, ale jej wojska wkroczyły do Siedmiogrodu, a po wycofaniu się armii rosyjskiej, za zgodą Turcji, wojska austriackie wkroczyły do Mołdawii i Wołoszczyzny. W 1855 r. Austria zagroziła Rosji, że nieprzyjęcie warunków pokoju będzie oznaczać wojnę z Austrią, a prawdopodobnie także z Prusami. Por. M. Tanty, *Bosfor i Dardanele...*, s. 182–208.

ujarzmiających Słowian monarchii habsburskiej, tj. Węgrów i Austriaków (Niemców austriackich), godziło w interesy Słowian austriackich, a przede wszystkim przekreślało ich program zreformowania Austrii na zasadach federacyjnych. Uгода austriacko-węgierska zadawała silny cios pomysłom o autrosławizmie, koncepcji, w myśl której Austria federacyjna miała być najwygodniejszą formą państwową dla zamieszkujących w niej narodów słowiańskich⁹. Przegrana Słowian austriackich w walce z dualizmem wpłynęła na ożywienie wśród nich nastrojów prorosyjskich. Rusofilska orientacja znalazła gorących zwolenników zwłaszcza w Czechach, ale dzielali ją także starzy stronnicy Rosji – ukraińscy „moskalfil” z Galicji, skupieni wokół „Słowa”, jedyne go wówczas pisma politycznego wychodzącego we Lwowie pod redakcją Bohdana Dedyckiego. Na Rosję liczyli także Serbowie austriaccy i Chorwaci, których nastroje najlepiej oddawał przywódca chorwackiej partii narodowej, biskup Józef Strossmayer, który uważał, że nie da się rozwiązać kwestii słowiańskiej bez udziału Rosji – jedyne go potężne państwa w Słowiańszczyźnie¹⁰. Opozycyjne stanowisko Słowian austriackich wobec dualizmu i ożywienie wśród nich nastrojów prorosyjskich zbiegło się z interesami Słowian tureckich, którzy w walce przeciwko Turcji od dawna liczyli na pomoc Rosji. Była ona szczególnie ważna dla Księstwa Serbii, które domagało się usunięcia ze swych twierdz tureckich garnizonów i – przy pomocy dyplomacji rosyjskiej – dążyło do zjednoczenia Słowian południowych przeciwko Turcji.

Sprzyjające warunki, które zmusiły Słowian do szukania oparcia w Rosji, wpłynęły na aktywizację rosyjskich kół panslawistycznych, podnoszących ideę zjednoczenia Słowian pod hegemonią Rosji carskiej. Dzięki temu doszło do organizacji Zjazdu Słowiańskiego w Moskwie. Dzięki Zjazdowi w społeczeństwie rosyjskich sprawa Słowiańszczyzny stała się niezwykle popularna. Wpływy panslawistów nie trwały zbyt długo, gdyż zbiegły się z okresem, w którym w zasadzie wiadome już było, że Rosji carskiej nie udało się osiągnąć swoich celów strategicznych na Bałkanach. Największy sukces polityczny i militarny osiągnął carat podczas wojny z Turcją w 1877–1878 (pokój w San Stefano), która wzmocniła rosyjską pozycję na Bałkanach, dając jej wygodną pozycję do działań na przyszłość. Ze wzrostem wpływów rosyjskich nie mogły pogodzić się Anglia ani przejawiające coraz większe zainteresowanie Bałkanami Austro-Węgry, jak również dotąd dość obojętne wobec kwestii bałkańskiej zjednoczone Niemcy Na

⁹ Idem, *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd Słowiański w Moskwie 1867 roku*, Warszawa 1979, s. 32; H. Wereszczycki, op.cit., s. 159–171.

¹⁰ Ibidem, s. 34–35.

kongresie berlińskim w 1878 r. pozbawiono Rosję sukcesów osiągniętych w pokoju z San Stefano. Po kongresie berlińskim sytuacja na Bałkanach zaczęła się dla Rosji kształtować niepomysłnie, a inicjatywa przeszła w ręce Austro-Węgier. W parę lat po kongresie berlińskim Serbia i Bułgaria wyszły spod wpływów Rosji i całkowicie związały się z monarchią Habsburgów. Jedyłą pozycją jaką udało się Rosji utrzymać na Bałkanach była Czarnogóra.

Niepowodzenia na Bałkanach spowodowały koncentrację Rosji na polityce dalekowschodniej (przełom XIX i XX w.), ograniczając się do obrony *status quo* na Bałkanach (porozumienia rosyjsko-austriackie w Petersburgu podczas wizyty Franciszka Józefa w 1897 r. oraz podczas narady Mikołaja II z Franciszkiem Józefem w Mürzsteg w 1903 r.). Zahamowanie ekspansji Rosji na Dalekim Wschodzie w latach 1904–1905 i dotkliwa klęska militarna zmusza Rosję do rewizji swojej polityki i powrotu od spraw bliskowschodnich do bałkańskich, a także do tradycyjnej polityki związanej z cieśninami – czyli do problemu otwarcia ich dla rosyjskiej floty w celu ustanowienia nad nimi rosyjskiej kontroli. Głównym czynnikiem napędzającym rosyjską politykę były wówczas czynniki gospodarcze i strategiczne, a w mniejszym stopniu wielkomocarstwowego prestiżu, a panslawizm utracił swoje znaczenie dla elit politycznych, pozostając jednak bardzo ważnym elementem tradycji kulturowej.

Na początku XX w. do polityki rosyjskiej powracają typowe motywy, które w połowie XIX w. były przyczyną popularności panslawizmu w kręgach rządowych i wśród elit społeczno-gospodarczych: 1) strategiczne – swoboda przepływu przez cieśniny rosyjskiej floty wojennej miała dla Rosji istotne znaczenie po wojnie rosyjsko-japońskiej, w której została zniszczona praktycznie cała flota dalekowschodnia i pływająca jej na odsiecz flota bałtycka (ocalała jedynie flota czarnomorska zamknięta na Morzu Czarnym); 2) gospodarcze – ożywienie rozwoju południowej części Rosji i jego dominujący udział w eksporcie rosyjskim w kierowanym przez porty czarnomorskie i cieśniny. Wywóz zboża i płodów rolnych z żyznych terenów, ropa i nafta z Baku, surowce i wyroby z Donbasu. Eksport zboża przez Dardanele przed pierwszą wojną światową wynosił ok 60–70% całego eksportu rosyjskiego zboża. Rosja przed pierwszą wojną światową była jego pierwszym eksporterem. Jej udział w ogólnoświatowym eksporcie wynosił ok. 30%¹¹.

Wojna włosko-turecka o Trypolitanię w 1911 r. spowodowała obawy o zamknięcie cieśnin dla rosyjskich statków. Przedstawiciele kół handlowych i gospo-

¹¹ Ibidem, s. 39.

darczych domagali się od rządu, aby Rosja wymusiła na Turcji gwarancje dla swobody przepływu przez cieśniny floty handlowej. Obawy okazały się słuszne, gdyż Turcja rzeczywiście zamknęła cieśniny w obawie przed atakiem ze strony włoskiej floty. Spowodowały kolosalne straty w dochodach eksporterów zboża. Naciski kół gospodarczych na rząd rosyjski były ogromne. W prasie domagano się energicznych działań, a skoro dyplomacja nie przynosi efektów, żądano podjęcia innych, bardziej radykalnych kroków¹². Pierwsza wojna bałkańska – sojusz bałkański przeciw Turcji spowodował wzrost w Rosji nastrojów panslawistycznych. W gazetach pisano, że społeczeństwo rosyjskie nie może pozostać obojętne wobec zmagania i śmiertelnej walki narodów bałkańskich, a Rosja nie może pozwolić Osmanom i Teutonom rozszarpać awangardy Słowiańszczyzny na Bliskim Wschodzie. Głoszono potrzebę poparcia Słowian przez Rosję i aktywną pomoc społeczeństwa rosyjskiego. Za pomocą Towarzystwa Wzajemności Słowiańskiej i Słowiańskiego Towarzystwa dobroczynności organizowano zbiórki pieniędzy i imprezy. Te organizacje prowadziły najaktywniejszą propagandę w duchu panslawistycznym. Stanowiły one podstawę dla rozwoju ruchu neosłowiańskiego, który chciał oddziaływać na rząd carski, aby zmusić go w imię starych idei panslawistycznych do działania na rzecz Słowian bałkańskich. Przy czym dyplomacja rosyjska była w tym wypadku bardziej ostrożna, uważając że pierwsze miejsce mają interesy polityczne, a nie ideologia pansłowiańska.

Aby zrozumieć fenomen panslawizmu i rolę jaką odgrywał w rosyjskiej kulturze i polityce trzeba pamiętać, że w przypadku analiz procesów politycznych należy uwzględnić fakt, że aktywność polityczna, czyli realizacja celów grupowych, wymaga mobilizacji i legitymizacji. Pojawienia się i popularność w rosyjskiej przestrzeni polityczno-kulturowej fenomenowi panslawizmu była wynikiem splotu okoliczności kulturowych, politycznych i społecznych. Na pewnym etapie rozwoju państwowości rosyjskiej panslawizm stał się w oczach elit bardzo funkcjonalnym narzędziem, za pomocą którego można było realizować swoje interesy polityczne. Władze rosyjskie wykorzystwały dostępne mu narzędzia, aby legitymizować swoją politykę zagraniczną i mobilizować zasoby finansowe i ludzkie poprzez odwołanie się do idei „wspólnoty Słowian”. Dzięki temu rosyjski panslawizm stał się nie tylko pewną ideą filozoficzno-polityczną zakładającą łączność kulturową wszystkich Słowian, ale określoną ideą geopolityczną, nawołującą do zjednoczenia Słowiańszczyzny pod zwierzchnictwem Rosji, wykorzystywaną nieformalnie przez władze carskie do rywalizacji politycznej w przestrzeni środkowoeuropej-

¹² Ibidem, s. 50–51.

skiej¹³. Idea ta, mimo że jej praktyczne znaczenie było mocno ograniczone, stała się trwałym elementem wyobrażeń i mitów związanych z rosyjską tradycją kulturową.

Niemcy wobec Europy Środkowo-Wschodniej

W tradycji dziewiętnastowiecznej niemieckiej myśli politycznej ważną rolę odegrała koncepcja Mitteleuropy, która na trwałe naznaczyła mentalną „mapę świata” niemieckojęzycznej Europy Środkowej, będąc ważnym elementem dyskusji związanych z pytaniem o niemiecką państwowość Mitteleuropy¹⁴. Motywy zaangażowania Niemiec w kwestie środkowoeuropejskie i związane z tym ukształtowanie się koncepcji Mitteleuropy były odmienne niż w przypadku pojawienia się panslawizmu w Rosji. Porównywanie tych odmienności ukazuje w jak złożonych kontekstach kształtowały się dziewiętnastowieczne koncepcje geopolityczne, które następnie stały trwałym elementem kultury politycznej poszczególnych państw.

W przypadku Niemiec szczyt popularności idei Mitteleuropy przypada przede wszystkim na pierwszą połowę XX w., a zwłaszcza na okres pierwszej wojny światowej, kiedy stała się ona centralnym elementem niemieckich dyskusji politycznych dotyczących powojennego porządku politycznego. Jednakże jej początki związane z procesami jednoczenia się państw niemieckich i dyskusjami dotyczącymi kształtu zjednoczonego państwa niemieckiego. Był to zatem jeden z elementów intelektualnego fermentu związanego ze stopniowym kształtowaniem się w Niemczech idei narodu i państwa narodowego jako terytorialnej organizacji narodu. Analizując pojawienie się koncepcji Mitteleuropy w niemieckiej myśli politycznej trzeba podkreślić, że na początku XIX w, kiedy to pod wpływem wydarzeń rewolucji francuskiej w całej Europie kształtowały się idee narodu, Niemcy (państwa niemieckie) znajdowały się w specyficznej sytuacji. W Rzeszy istniała w zasadzie tylko jedność języka (choćby podzielonego na dialekty), który

¹³ W artykule, podobnie jak jest to czynione w wielu publikacjach, utożsamiam panslawizm z pewną ideą/wizją geopolityczną, która była legitymizacją dla realizacji rosyjskich celów strategicznych. Jest to pewne uproszczenie przyjęte na potrzeby artykułu. W ramach panslawizmu nigdy nie została wypracowana spójna wizja strategiczna, a co więcej nigdy nie stanowił on oficjalnej polityki państwa. Dlatego też uznawanie panslawizmu za doktrynę geopolityczną uważam za merytoryczny błąd.

¹⁴ Mitteleuropa jest pojęciem złożonym i występującym w różnych kontekstach. Na potrzeby artykułu przyjęto zawężone rozumienie Mitteleuropy jako pewnej politycznej wizji organizacji przestrzeni środkowoeuropejskiej związanej głównie z niemiecką tradycją i myślą polityczną.

był językiem wspólnej, wysoko rozwiniętej literatury. Były wspólne tradycje kulturalne, ale nie było wspólnych w pełni tradycji polityczno-historycznych. Istniało wprawdzie wciąż cesarstwo, uważane za państwowy organizm niemiecki, ale od czasu pokoju westfalskiego władza cesarza był fikcyjna, a kariera polityczno-militarna Prus stanowiła dowód, że nie istnieją Niemcy jako jedność państwowo-polityczna, tym bardziej że Niemcy nie były religijnie jednolite i istniał głęboki podział na część katolicką i protestancką¹⁵. Szesnastowieczne konflikty religijne oraz wojna trzydziestoletnia¹⁶ osłabiły Rzeszę do tego stopnia, że kraje niemieckie nie odgrywały większej roli w polityce europejskiej.

Proces budzenia się uczuć narodowych w Niemczech zbiegł się z dwoma wielkimi kryzysami społecznymi. Pierwszy był związany z okupacją napoleońską, a drugi z gwałtowną industrializacją i transformacją społeczną od połowy wieku. Kluczowym wydarzeniem, które przyczyniło się do „odrodzenia niemieckiego” były klęski doznane w wojnie z Republiką Francuską. Począwszy od pokoju zawartego w Bazylei w kwietniu 1795 r., w wyniku którego Prusy rzekły się posiadłości na lewym brzegu Renu, poprzez pokój w Luneville w 1801 r., aż po okupację terenów niemieckich przez wojska napoleońskie, załamanie się Świętego Cesarstwa Narodu Niemieckiego i złożenie korony przez cesarza niemieckiego Franciszka II¹⁷. Wobec załamania się niemalże tysiącletniej tradycji cesarstwa przed społeczeństwem otworzyła się pustka. Zniknął utrwalony przez wieki porządek i pewna stabilizacja. Oczekiwano na wypełnienie tej luki, a oczekiwaniom tym towarzyszył lęk przed nową i nieznaną przyszłością¹⁸. Niezadowolenie pogłębiało rozczarowanie decyzjami kongresu wiedeńskiego, z którym wiązano nadzieje na zjednoczenie Niemiec. Powstanie Związku Niemieckiego pozostawiło kraje niemieckie w sytuacji rozbicia politycznego i gospodarczego¹⁹.

¹⁵ H. Wereszycki, op.cit., s. 13.

¹⁶ W wyniku podpisania traktatów westfalskich, które obejmowały także pokój pomiędzy Francją a Cesarstwem uznano prawa Francji do biskupstw: Metz, Toul, Verdun, ponadto Habsburgowie rzekli się na rzeź Francji praw do swych posiadłości w Alzacji.

¹⁷ A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979, s. 17–18.

¹⁸ A. Wolff-Powęska, *Niemiecka myśl polityczna wieku oświecenia*, Poznań 1998, s. 328.

¹⁹ Wydarzenia okresu wojen napoleońskich rozbudziły nacjonalizm, „duch wszechniemiecki” i pragnienie zjednoczenia narodowego. Większość intelektualistów niemieckich dręczyła myśl, że Niemcy wielkością swojego obszaru państwowego i ilością ludności nie dorównują największym mocarstwom światowym. Doskonale w te nastroje wpisywała się rozkwitająca epoka romantyczna ze swoimi sentymentami do średniowiecznej wielkości cesarstwa rzymskiego pod panowaniem Hohenstauffów. Warto podkreślić, że nacjonalizm doby romantyzmu w Niemczech oznaczał przede wszystkim wrogość wobec Francji oraz chęć wyniesienia własnego narodu ponad inne. Wobec narzucenia przez Napoleona nowego porządku społeczno-politycznego oraz obawy przed zagro-

Biorąc pod uwagę kontekst polityczny wewnątrzniemiecki dyskurs wokół położenia kraju i jego granic stanowił w dużej mierze odpowiedź na wojnę z Napoleonem i obaw związanych z otoczeniem Niemiec przez dwie agresywne potęgi – Francję i Rosję. *Idea Mitteleuropy kształtowała się w ramach dyskusji o kształcie zjednoczonych Niemiec oraz o sposobach zapewnienia im bezpieczeństwa strategicznego przed zagrożeniem francusko-rosyjskim. Nowa przestrzeń zjednoczonych Niemiec miała być tak skonstruowana aby uniemożliwić ponowne zagrożenie militarne kraju oraz pozwolić na zbudowanie politycznej i gospodarczej potęgi, która pozwoli na rywalizację z Francją i Rosją. To w takich warunkach powstawały prace Ernsta Arndta, Fridericha Lista, czy też Paula Legarda.*

Warto jednak podkreślić, że koncepcja Mitteleuropy była początkowo ograniczona do dość wąskiej grupy intelektualistów i nie stanowiła nigdy oficjalnej polityki państwa, co więcej pierwotnie była to koncepcja głównie o charakterze gospodarczym. Plany opanowania całej tej przestrzeni i jej ekonomicznego zagospodarowania opracowane zostały przez Fridericha Lista. Propagował on utworzenie Niemieckiego Związku Celnego, a także zaprojektował środkowoeuropejską sieć kolejową, która w zamyśle stanowić miała szkielet konstrukcyjny dla przyszłego obszaru wielkoprzemysłowego. Jego koncepcja wspólnoty środkowoeuropejskiej opierała się na powiązaniu ze sobą państw niemieckich wraz z Austrią, północnych Włoch i Węgier²⁰. Mitteleuropa dla Fridericha Lista był to głównie obszar penetracji politycznej i gospodarczej Niemiec w kierunku państw naddunajskich. List wyobrażał sobie unię Niemiec, Austrii i Węgier, która obejmie całą południową Europę sięgając do Morza Czarnego. Wielki obszar środkowej, ale także południowo-wschodniej Europy miał stanowić nie tylko autarkiczną przestrzeń, ale i nowe rynki zbytu. Jego Mitteleuropa opierała się Niemcach, Austrii i północnych Włoszech. Uważał, że stworzenie wielkiego obszaru niezależnego pod względem gospodarczym jest niezbędnym warunkiem jedności politycznej²¹. Jak większość niemieckich działaczy zjednoczeniowych niewątpliwie widział on

zeniem dla tradycyjnego porządku oraz niemieckiego stylu życia wysunięto hasło, które pielęgnację tego, co stanowiło o istocie niemieczyny oraz problem wyeksponowania osobowości własnego państwa postawiło na pierwszym planie. Już z pierwszych programowych sformułowań ideologów niemieckiego odrodzenia narodowego wynikało, że utworzenie własnego państwa niemieckiego miało nastąpić nie tylko na drodze zjednoczenia rozbitych krajów niemieckich, lecz głównie kosztem zdobycia większej przestrzeni kosztem sąsiednich państw. Por. A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979, s. 19.

²⁰ B. Koszel, *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999, s. 15.

²¹ Por. W. Czapliński, A. Gatos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 1990, s. 450.

Niemcy w roli hegemonu, co jego zdaniem uzasadniało położenie w „sercu” Europy. Podkreślał wagę zjednoczonych Niemiec jako przeciwwagi dla Rosji. Dodał postulaty odnośnie ekspansji politycznej, ale jego główną ideą była myśl o powiększeniu niemieckiego obszaru gospodarczego.

Wątki *stricte* polityczne pojawiają się w zasadzie dopiero w pracach Paula de Legarda, którego marzeniem była Mittleuropa ucieleśniona w granicach dawnego cesarstwa. Miała ona urzeczywistnić dążenie narodu niemieckiego do silnego, zjednoczonego państwa. To odrodzone „cesarstwo” miało dać Niemcom „chleb, duszę i miecz”, a pozostałym narodom europejskim pokój (*pax germania*). To właśnie w jego pracach po raz pierwszy pojawił się termin „wielka przestrzeń”, który później stał się synonimem „przestrzeni życiowej”. Konieczność utworzenia Mittleuropy widział Legarde w związku z zagrożeniem i okrążeniem Niemiec przez Rosję i Francję²².

W niemieckiej polityce zagranicznej koncepcja Mittleuropy zaczęła odgrywać większą rolę dopiero po zjednoczeniu państw niemieckich w 1871 r. Rzesza Niemiecka szybko stała się mocarstwem, z którym wszyscy musieli się liczyć. Rozbudowa przemysłu ciężkiego i dynamiczny wzrost handlu zagranicznego wymagały pozyskiwania nowych rynków zbytu. Możliwości takiej ekspansji były ograniczone na zachodzie i południu Europy. Natomiast słabość Turcji stwarzały warunki do ekspansji ekonomicznej na Bałkany, a zarazem przeniesienia jej do Azji Mniejszej. Coraz bliższa współpraca z rządem wiedeńskim otwierała nowe możliwości budowy wpływów politycznych na Bałkanach. Głównym motorem takiej polityki był niemiecki kapitał. Niemieckie banki udzielały pożyczek Austro-Węgrom i państwom bałkańskim. Inwestowano w fabryki i koleje, tworzone filie firm niemieckich²³.

Działaniom dyplomatycznym i gospodarczym Niemiec w Europie Południowo-Wschodniej towarzyszyła dyskusja na temat miejsca Rzeszy na mapie Europy, jej roli w stosunkach międzynarodowych i celów polityki zagranicznej. Zainteresowanie niemieckich historyków, geografów, prawników, dziennikarzy oraz pisarzy skierowane zostało ku Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie zaczęto upatrywać głównego kierunku przyszłej ekspansji. Był to o tyle „naturalny” kierunek poszukiwań, gdyż na obszarze środkowo-europejskim od wieków mieszkaly rozproszone społeczności niemieckojęzyczne. Analizując wizję niemieckiej Mittel-

²² A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki...*, s. 52; B. Martin, *Niemcy, Europa i Polska. Historyczna hipoteka i perspektywy na przyszłość*, [w:] *Rola Niemiec w procesach rozwojowych Europy XIX i XX wieku*, red. A. Czubański, Poznań 1995, s. 412.

²³ B. Koszel, *op.cit.*, s. 19.

europy trzeba pamiętać o obecności niemieckich populacji na terenach od wschodnich granic Świętego Cesarstwa Narodu Niemieckiego, aż po zachodnie krańce Rusi do państw Bałtyckich. Średniowieczne Niemcy, zdobywając znaczącą pozycję polityczną w przestrzeni europejskiej, uznawały się za spadkobierców Cesarstwa Rzymskiego (wyrażało się to nawet w przyjęciu nazwy państwa – Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego). Za ich pośrednictwem wprowadzono do Europy Środkowo-Wschodniej wartości cywilizacji greckiej i rzymskiej oraz chrześcijaństwa. Bezpośrednie sąsiedztwo powodowało systematyczne poszerzanie się na te tereny niemieckich wpływów kulturowych, a w tym istotną rolę odgrywało niemieckie osadnictwo. Wraz z nim przenoszono wzory działalności gospodarczej oraz życia społeczno-politycznego i kulturalnego²⁴. Społeczności należące do językowego i kulturowego kręgu były rozsiane po całej Europie Środkowo-Wschodniej i stanowiły ważną część wspólnoty tego regionu odgrywając istotną rolę polityczno-gospodarczą²⁵.

Termin Mitteleuropa wszedł do szerszego obiegu akademickiego na początku XX w. za sprawą geografa Josepha Partscha. To on jako pierwszy geograf wyodrębnił Europę Środkową jako osobną krainę geograficzną i posługując się argu-

²⁴ Warto wspomnieć, że polski mit *Drang nach Osten* i zbrojnej ekspansji Niemców na wschód na tereny słowiańskie i etnicznie polskie był w dużym stopniu budowany na rzecz tzw. idei zachodniej, czyli powrotu państwa polskiego na ziemie macierzyste (piastowskie). Był on elementem symbolicznej rywalizacji o przestrzeń, do której roszczenia wysuwali także Niemcy odwołujący się do mitu niemieckiej Mitteleuropy.

²⁵ Polski mit *Drang nach Osten* i niemieckiej zbrojnej ekspansji na wschód na tereny etnicznie polskie był w dużym stopniu budowany na rzecz tzw. idei zachodniej, czyli powrotu państwa polskiego na ziemie macierzyste (piastowskie). Osadnictwo niemieckie na terenach Europy Środkowo-Wschodniej miało przede wszystkim charakter pokojowy związany z interesami ekonomicznymi. Uważa się, że tzw. osadnictwo wschodnie przyczyniło się do przyśpieszenia rozwoju gospodarczego Europy Środkowej i Wschodniej (por. J.M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i początkach XIV w na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, PTPN, Poznań 1990, s. 241–255). Średniowieczna kolonizacja niemiecka objęła ziemie połabskie, Morawy, Dolny Śląsk, pogranicze wielkopolsko-pomorskie i samo Pomorze Zachodnie. Osadnicy niemieccy licznie przybywali na tereny zamieszkiwane przez plemiona Bałtów, dochodząc aż do Finlandii. Na południowym-wschodzie ruch migracyjny Niemców obejmował Karyntię, Czechy, Morawy, przekroczył granice węgierskie (szczególnie silne skupisko osadnictwa niemieckiego powstało w Siedmiogrodzie), a koloniści niemieccy dotarli, aż po Morze Czarne i Adriatyk (Słowenię). Zasięg tej kolonizacji był imponujący, a wraz z nim rozprzestrzeniło się prawo niemieckie, które – w różnych formach – objęło całą środkową i część wschodniej Europy. Osadnictwo/kolonizacja ziem Europy Środkowo-Wschodniej była zazwyczaj procesem pokojowym i historycy są dość zgodni co do tego, że osadnicy niemieccy ciągnęli na wschód na wezwanie miejscowych dynastów, którzy pragnęli wzmocnić kraj gospodarczo i militarnie. Przykładem tego typu działań może być chociażby polityka księcia Henryka Brodatego na Śląsku.

mentami fizjogeograficznymi określił zakres przestrzenny koncepcji Mitteleuropy. W 1903 r.²⁶ opublikował on obszerną pracę, w której posługując się argumentami z zakresu geografii fizycznej uzasadniał konieczność wyodrębnienia Europy Środkowej (Mitteleuropa) jako osobnego regionu posiadającego swą własną specyfikę geograficzną. Partsch wydzielił terytorium położone pomiędzy zachodnią Europą Atlantycką a kontynentalną Rosją oraz między czterema morzami: na północy Bałtykiem i Północnym, a na południu Czarnym i Adriatykiem. Dla opisanego obszaru przyjął termin Mitteleuropa. Do omawianego obszaru Partsch zaliczył Rzeszę Niemiecką, Austro-Węgry łącznie z Bośnią, na północy Belgię i Holandię, na południu Szwajcarię, zaś na południowym wschodzie ówczesną Serbię, Rumunię i Bułgarię. Partsch dokonał geograficznej analizy Mitteleuropy i jej poszczególnych części. Posługiwał się on wiedzą z zakresu geografii fizycznej i unikał poruszania kwestii historycznych i politycznych, ale wyraźnie stawiał tezę, że w centrum Europy znajduje się odrębna kraina geograficzna, odróżniająca się swoją specyfiką fizyczną i kulturową od otoczenia²⁷. Mimo że Partsch był przede wszystkim geografem i swojej pracy nadał charakter analiz akademickich to właśnie jego książka Mitteleuropa jest interesującym przykładem związków geografii z praktyką polityczną. Partsch uważał, że warunki fizjogeograficzne (klimat, hipsometria, układy hydrograficzne itp.) działają spajająco i tworzą warunki do powstania jednolitego organizmu politycznego, który może stać się wiodącym mocarstwem europejskim. Skoro na terytorium Mitteleuropy kulturowo i gospodarczo dominuje żywioł niemiecki to on jest najbardziej predystynowany do roli przewodniej, a integracja regionu pod niemieckim kierownictwem jest koniecznością dziejową. Partsch podkreślał, że środkowoeuropejską *lingua franca* jest język niemiecki, a kultura niemiecka jest kulturą dominującą. Warto dodać, że praca Partscha była krytykowana przez geografów austriackich oraz niemieckich i w większości przypadków jego geograficzna koncepcja była odrzucana²⁸.

Prawdziwą popularność idea Mitteleuropy zdobyła zarówno w kręgach rządowych, jak i w społeczeństwie w zasadzie dopiero po wybuchu pierwszej wojny światowej, kiedy to sztab niemiecki starał się wypracować cele strategiczne w wojnie z Rosją. Podstawowym celem wojennym miało być takie osłabienie Francji,

²⁶ Książka pierwotnie ukazała się w 1903 r. w języku angielskim. Dopiero rok później ukazała się ona w języku niemieckim.

²⁷ P. Eberhardt, *Geneza niemieckiej koncepcji Mitteleuropy*, „Przegląd Geograficzny” 2005, vol. 77, nr 4, s. 464–465.

²⁸ H.C. Meyer, *op.cit.*, s. 110–111.

aby nie mogła odrodzić się jako mocarstwo oraz odpcnięcie Rosji na wschód od niemieckiej granicy i przełamanie jej rządów nad nierosyjskimi narodami wasalskimi. W przypadku frontu wschodniego zwracano także uwagę, że opanowania obszarów rolniczych Imperium Rosyjskiego doprowadzi do zwiększenia produkcji rolnej i zagwarantowania żywności dla Niemiec, a także że opanowanie państw nadbałtyckich poprawi zdolności obronne granic niemieckich w Prusach Wschodnich oraz bezpieczeństwo Prus Zachodnich. Miało także nastąpić ścisłe powiązanie Austro-Węgier i Niemiec, oparte na umowach politycznych, wojskowych i gospodarczych (Austro-Węgry miały być częścią wielkiej unii celnej)²⁹. Nikt nie wiedział co przyniesie przyszłość, ale zdawano sobie sprawę, że świat powojenny będzie się różnił od tego, który istniał do 1914 r. Liczono się z możliwością pokonania Rosji i zastanawiano się nad przyszłością ziem, które znajdowały się pod panowaniem rosyjskim³⁰.

Sukcesy wojenne państw centralnych w 1915 r., a także przyłączenie się Bułgarii do wojny spowodowały, że faktem stało się istnienie geograficzno-militarnej Mitteleuropy. To właśnie wtedy pojawiły się realne przesłanki dla praktycznej realizacji tej idei. Tym samym zdobyła sobie ona stopniowo dużą popularność i została szeroko rozpropagowana, jako ważny element dyskusji o powojennych losach Europy³¹. Stała się ona jednym z programów niemieckiej polityki zdobywając sobie popularność wśród niektórych polityków i wojskowych³². W idei Mitteleuropy widziano przeciwwagę wobec rosyjskiego panslawizmu i brytyjskiego imperializmu. Marzenia o wielkiej kontynentalnej polityczno-gospodarczej unii/federacji rozciągającej się od Hamburga, aż po Zatokę Perską mocno wpływały na wyobraźnię społeczeństwa niemieckiego, dlatego też została entuzjastycznie przyjęta przez część niemieckich polityków oczekujących rekompensaty za wysiłek wojenny.

Za najpełniejsze opracowanie koncepcji Mitteleuropy uchodzi opublikowana w 1915 r. książka Fridericha Neumanna zatytułowana właśnie *Mitteleuropa*. Bardzo szybko została ona przetłumaczona na angielski oraz francuski. Dzięki temu stała się powszechnie znana i dyskutowana. Niezależnie od faktu, że Neumann wyrażał

²⁹ Por. P. Prokš, *Mitteleuropa – Zwischeneuropa*. *Niemieckie koncepcje Europy Środkowej w czasie wielkiej wojny w latach 1914–1918*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2016, t. XXIV, s. 77–98.

³⁰ P. Eberhardt, op.cit., s. 474.

³¹ Warto podkreślić, że koncepcja Mitteleuropy była jedną z wielu koncepcji pojawiających się w niemieckim dyskursie politycznym. Traktowanie jej jako oficjalnej doktryny strategiczno-politycznej jest zwyczajnym nadużyciem niemającym oparcia w faktach.

³² H.C. Meyer, *Mitteleuropa in German thought and action 1815–1845*, Haga 1955, s. 229–232.

tylko swoją prywatną opinię, a jego koncepcja była krytykowana zarówno w Niemczech, jak i w Austro-Węgrzech. Poza Niemcami uznano, że praca ta wyraża oficjalną politykę rządu niemieckiego i interpretowano ją jako niemieckie dążenie do opanowania centralnej części kontynentu i taka interpretacja upowszechniła się w powszechnym odbiorze³³. Trzeba podkreślić, że początkowo zainteresowania Newmanna w zasadzie nie dotyczyły zagadnień środkowoeuropejskich, ile raczej koncentrował się on w swoich publikacjach na problemach modernizacji, industrializacji i rozwoju kapitalizmu przemysłowego w Niemczech. W tym sensie można go uznać za kontynuatora myśli Lista³⁴. Dopiero po wpływie wydarzeń związanych z wojną pisał on, że czas wojny jest wielką szansą na dokonanie przełomu w sposobie myślenia o Niemczech³⁵. Dlatego też Newmann zdecydował się zaadoptować do swoich rozważań koncepcję Mitteleuropy i uczynić ją osią swoich rozważań co do przyszłości Niemiec. Książkę Newmanna traktować należy nie jako samodzielną ideę, ale raczej jako element wojennych dyskusji dotyczących przyszłego ułożenia relacji w Europie i zapewnienia pokoju i bezpieczeństwa Niemcom.

Newmann był dość daleki od poglądów nacjonalistycznych i szowinistycznych. Jego zasługą było to, że jako pierwszy starał się stworzyć wizję środkowoeuropejskiej wspólnoty polityczno-gospodarczej, która będzie istniała nie tylko w interesie niemieckim, ale w interesie wszystkich społeczności zamieszkujących ten obszar³⁶. Chciał połączenia się państw, które nie należą ani do bloku zachodniego anglo-francuskiego, ani do państwa rosyjskiego. Trzonem Mitteleuropy miała być Rzesza Niemiecka zintegrowana politycznie z monarchią austro-węgierską. Podkreślał jednak, że nawet te dwa kraje są zbyt słabe aby zapewnić regionowi pokój i stabilność, gdyż tworzą zbyt mały obszar gospodarczy, zbyt skazany na przywóz środków żywności i surowców, a za bardzo uzależniony od wywozu artykułów przemysłowych. Dlatego uważał, że dla realizacji jego idei potrzebne jest włączenie w projekt środkowoeuropejski także i innych społeczności zamieszkujących ten region. Uważał, że względy ekonomiczne przemawiają za połączeniem państw leżących pomiędzy Francją, Rosją i Turcją w jeden wielki organizm gospodarczy. Był zdania, że jest to rozwiązanie najbardziej korzystne, które zapewni wszystkim rozwój gospodarczy i podniesienie poziomu cywilizacyjnego.

³³ K.A. Sinnhuber, *Central Europe: Mitteleuropa: Europe Centrale: An analysis of a geographical term*, Transactions and Papers (Institute of British Geographers) 1954, nr 20, s. 27.

³⁴ H.C. Meyer, op.cit., s. 194.

³⁵ Ibidem, s. 136.

³⁶ Ibidem, s. 137.

Uważał, że polityka państwa powinna być pozbawiona szowinizmu i nie przewidywał prowadzenia polityki germanizacyjnej. Uważał, że najważniejsze są zadania gospodarcze. Integracja gospodarcza dużego obszaru miała stworzyć możliwość zwiększenia rynków zbytu poprzez bardziej racjonalny podział pracy oraz podniesienie konkurencyjności. Zwracał uwagę, że utworzenie wielkiego obszaru gospodarczego w Europie Środkowej jest wymogiem nieuniknionej ewolucji politycznej świata, w którym rozwój i bezpieczeństwo zapewnia jedynie przynależność do wielkiego bloku gospodarczego³⁷.

Do czasu pierwszej wojny światowej koncepcja Mitteleuropy była raczej mało znana i pojawiała się w ekonomicznym lub geograficznym sensie, a czasem także w pracach niektórych publicystów związanych z nurtem pangermańskim. Dopiero pierwsza wojna światowa sprawiła, że stała się ona popularna i rozpoznawalna. Działo się tak dlatego, że stała się ona ważną częścią dyskusji dotyczących porządku powojennego. Dziewiętnastowieczna idea „środkowoeuropejska” odegrała ważną rolę w ideologicznej walce o polityczne i gospodarcze zjednoczenie Niemiec, stając ważną częścią niemieckiej tradycji politycznej. W projekt o charakterze strategiczno-politycznym (geopolitycznym) została przekształcona dopiero w okresie pierwszej wojny światowej. To wtedy najwyraźniej uwidoczniła się dążność do opanowania obszarów środkowoeuropejskich jako strategicznego celu polityki niemieckiej. Była to jedna ze strategiczno-politycznych koncepcji polityki niemieckiej obecna w dyskusjach dotyczących kształtu powojennej Europy. Przetrwała ona także i po wojnie, gdyż ani niemieccy wojskowi, ani elity społeczno-polityczne nie były w stanie pogodzić się z klęską wojenną i szukały sposobów na odwrócenie skutków kapitulacji i utrzymania niemieckiej pozycji w Europie po klęsce wojennej. Dlatego też stałym elementem powojennej polityki Niemiec były starania o utrzymanie hegemonii niemieckiej nad Europą Środkową, w połączeniu z podkreśleniem konieczności przed obroną przed „niebezpieczeństwem bolszewizmu” ze Wschodu. Polityczno-strategiczna wizja Mitteleuropy została także przejęta przez nazistów i w ideologii hitlerowskich Niemiec połączona z koncepcją przestrzeni życiowej Ratzla oraz z rasizmem. Trzeba przy tym podkreślić, że pojęcie Mitteleuropa w okresie międzywojennym daleko odbiegało od swojego oryginalnego desygnatu. O ile w dziewiętnastowiecznej interpretacji termin ten dotyczył głównie Rzeszy Niemieckiej i Austro-Węgier, a tyle o okresie międzywojennym zaczął być odnoszony wobec państw położonych

³⁷ J. Pajewski, „Mitteleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959, s. 116–120; P. Eberhardt, op.cit., s. 473–474.

pomiędzy Niemcami a bolszewicką Rosją. W nazistowskiej propagandzie ich opanowanie miało dać Niemcom konieczną do przeżycia „przestrzeń życiową”, a zarazem stanowić zaporę przeciwko bolszewizmowi.

Zakończenie

Idee są koniecznym elementem wszelkiej rywalizacji politycznej. Pozwalają one na określenie celów działań zbiorowych, legitymizują podejmowane działania, za ich pomocą dokonuje się także mobilizacja zasobów. Analiza związków pomiędzy czynnikiem racjonalnym (interes) oraz emocjonalnym (idee) pozwala zrozumieć przebieg procesów politycznych. Wokół rosyjskiej idei określanej mianem panslawizmu, jak i wokół niemieckiej koncepcji Mitteleuropy narosło wiele mitów i nieporozumień. Obie są traktowane jako główne geopolityczne strategie wyrażające ekspansjonistyczny charakter polityki tych państw.

Rzeczywistość jest jednak bardziej złożona. Pojawienie się w rosyjskiej polityce idei panslawistycznych, a także rozwój w Niemczech zainteresowania Europą Środkowo-Wschodnią było związane z konkretnym momentem historycznym i wynikiem splotu procesów kulturowych i politycznych. Pierwotnie odzwierciedlały one interesy ukształtowane w specyficznej sytuacji. Panslawizm i Mitteleuropa na pewnym etapie rozwoju stały się dla dwóch podmiotów międzynarodowych: Rosji i Niemiec bardzo funkcjonalnymi ideami, które mogły zostać wykorzystane dla wyznaczania celów zbiorowych i racjonalizacji swojego działania. Zarówno Rosja, jak i Niemcy postrzegały Europę Środkowo-Wschodnią jako przestrzeń niezbędną do realizacji swoich planów politycznych. Zainteresowanie tym regionem wywodziło się z dwóch różnych źródeł. W przypadku Rosji były to polityczne i ekonomiczne cele związane z dominacją na Morzu Czarnym i kontrolą handlu przez cieśniny Bosfor i Dardanele. W przypadku Niemiec była to próba odpowiedzi na pytanie o miejsce, rolę i zasięg przestrzenny państwa niemieckiego w Europie. Po latach rozbicia politycznego starano się stworzyć uniwersalny projekt polityczny, który zawierałby spójną polityczno-gospodarczą wizję Niemiec. W przypadku Niemiec o rozwoju tej specyficznej wizji-idei decydowały początkowo nie tyle interesy strategiczne, ile raczej problemy ideologiczne związane z procesem tworzenia się niemieckiego państwa narodowego i problemem zapewnienia mu bezpieczeństwa i warunków dla rozwoju społeczno-gospodarczego, m.in. dlatego pierwotnie idea ta pojawia się przede wszystkim w rozważaniach dotyczących stworzenia wielkiej przestrzeni gospodarczej.

W popularnym odbiorze koncepcja Mitteleuropy za symbol niemieckiego ekspansjonizmu i nacjonalizmu ukierunkowanego na zdominowanie i kolonizację przestrzeni środkowoeuropejskiej. Trzeba jednak pamiętać, że niezależnie od faktu, że fantazje dotyczące budowy wielkonemieckiego imperium były stałym elementem niemieckiej myśli politycznej na przełomie XIX i XX w.³⁸, to daleko idące radykalizacja idei Mitteleuropy nastąpiła dopiero po pierwszej wojnie światowej, kiedy to „karmiona” była frustracją społeczną związaną z powojennymi stratami terytorialnymi oraz permanentnym kryzysem społecznym. Wykorzystanie idei Mitteleuropy w nazistowskiej propagandzie jako niemieckiego *lebensraum* oraz wypełnienie jej treściami rasistowskimi i szowinistycznymi na zawsze wpłynęło na recepcję tej idei poza granicami Niemiec³⁹.

Idee panslawistyczne w swojej oryginalnej miały ograniczony wpływ na realia geopolityczne Środkowo-Wschodniej Europy, i nigdy nie stanowił żadnej oficjalnej doktryny politycznej carskiej Rosji. Trzeba jednak przyznać, że w rosyjskiej kulturze politycznej istnieje silna trwałość wizji „jedności Słowian”. Jest to chyba jednak związane bardziej z problemami wewnętrznymi państwowości rosyjskiej, które ujawniły się na przełomie XIX i XX w. Odrodzenie narodowe dotknęło także ludy słowiańskie zamieszkujące cesarstwo rosyjskie. Zarówno wśród Małorusinów (Ukraińcy), jak i Białorusinów zaczęły kształtować się idee odrębności narodowej i niezależności. W tym wypadku idea „jedności Słowian” i państwa rosyjskiego jako „zjednoczenia ludów słowiańskich” okazała się być bardzo funkcjonalne w polityce wewnętrznej. Stąd też chyba trwała obecność wątków panslawistycznych w rosyjskiej polityce.

Bibliografia

Czapliński W, Gatos A., Korta W, *Historia Niemiec*, Wrocław 1990.

Eberhardt P, *Geneza niemieckiej koncepcji Mitteleuropy*, „Przegląd Geograficzny” 2005, vol. 77, nr 4, s. 463–483.

³⁸ Marzenia o wielkonemieckim imperium, które wchłonnie w siebie obszary Europy Wschodniej i Południowej były propagowane przez pangermańskie i ultrancjonalistyczne organizacje, takie jak Alldeutscher Verband (Pangerman League), której członkiem był m.in. Fryderyk Ratzel, czy też organizacje odwołujące się do rasizmu, takie jak Deutscher Ostmarkenverein (German Eastern Marches Society).

³⁹ Do pewnego stopnia idea Mitteleuropy w pozytywnym kontekście przetrwała jedynie w „Habsburskim micie” Austro-Węgier jako państwa stabilnego i zapewniającego pokój oraz rozwój cywilizacyjny.

- Elvert J., *Mitteleuropa!: deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung*, Stuttgart 1999.
- Katzenstein P.J., (red.), *Mitteleuropa: between Europe and Germany*, Providence 1998.
- Koszel B., *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999.
- Martin B., *Niemcy, Europa i Polska. Historyczna hipoteza i perspektywy na przyszłość*, [w:] *Rola Niemiec w procesach rozwojowych Europy XIX i XX wieku*, red. A. Czubański, Poznań 1995.
- Meyer H.C., *Mitteleuropa in German thought and action 1815–1845*, Haga 1955.
- Pajewski J., „Mitteleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.
- Prokš P., „Mitteleuropa – Zwischeneuropa”. *Niemieckie koncepcje Europy Środkowej w czasie wielkiej wojny w latach 1914–1918*, „Studia Środkoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2016, t. XXIV, 2016, s. 77–98.
- Sinnhuber K.A., *Central Europe: Mitteleuropa: Europe Centrale: An analysis of a geographical term*, „Transactions and Papers (Institute of British Geographers)”, 1954, nr 20, s. 15–39.
- Tanty M., *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.
- Tanty M., *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd Słowiański w Moskwie 1867 roku*, Warszawa 1979.
- Tanty M., *Rosja wobec wojen bałkańskich 1912–1913*, Warszawa 1970.
- Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973.
- Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 2002.
- Wereszycki H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1975.
- Wolff-Powęska A., *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979.
- Wolff-Powęska A., *Niemiecka myśl polityczna wieku oświecenia*, Poznań 1998.